

Gelijkheid en hiërarchie

Utopische voorstellingen in de Nederlandse literatuur rond 1900

MARY KEMPERINK

De weg van de evolutie

Aan het begin van de twintigste eeuw werd er in Nederland, net als elders in Europa en in de Verenigde Staten, gedacht en gedroomd over een betere, utopische wereld die er niet alleen zou moeten, maar er nu ook echt zou gaan komen. Een wereld waarin al het materiële en morele ongerief dat de eigen tijd liet zien, zou zijn opgeruimd en waarin de mensheid zich als één grote *extended family* in broederlijke en zusterlijke liefde met elkaar verbonden zou weten. Volgens Henriette Roland Holst was broederliefde de kern van waaruit de nieuwe mens zou gaan leven.

Want broedermin de kern waarvan hij leeft;
broederlijkheid die hem beweegt de wet¹

zo schreef zij in haar bundel *De nieuwe geboort* uit 1903.

Rond 1900 was het achttiende-eeuwse ideaal van *égalité* en *fraternité* in utopistische kring springlevend. Om het te realiseren volgden utopisten alleen niet de harde revolutionaire lijn – daarvoor hadden ze nog te veel de schrik te pakken van de Franse revolutie en van alle opstanden die daarna waren gevolgd. Nee, in de kringen van utopisten, hoe verschillend van signatuur die ook mochten zijn, was niet *revolutie* maar *evolutie* doorgaans de weg waarlangs de zo verlangde betere wereld werkelijkheid zou worden.² Die weg was niet alleen de goede weg, omdat er geen bloed aan kleefde; het was ook de enig mogelijke weg aangezien hij door : natuurwetten werd gedictieerd.

De evolutieleer gaf het utopisme namelijk een flinke steun in de rug. En daarbij ging het dan niet zozeer om die leer naar de letter van Darwins *On the origin of species*, maar om een diffuus ideeënconglomeraat waarin ‘evolutie’ in de geest van Spencers optimistische toepassingen en van Haeckels (op den duur zelfs metafysisch georiënteerde) interpretaties een hoofdrol speelden. Deze kluwen van al dan niet logisch met elkaar sporende ideeën over natuurlijke, wetmatige ontwikkeling, bood niet alleen een wetenschappelijke, dus gezag-

1 Roland Holst-van der Schalk, Henriette, *De nieuwe geboort* (Rotterdam 1903), 206.

2 Gorter zag wel de revolutie als middel tot maatschappijhervorming. Daarin verschilde hij van socialisten als Henriette Roland Holst en H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga die een meer revisionistisch socialisme aanhingen.

hebbende en niet zo gemakkelijk weg te poetsen onderbouwing van het utopische luchtkasteel, het reikte ook nog eens zeer bruikbare ideologische handgrepen aan. Verre van een neutrale theorie te zijn bevat het negentiende-eeuwse evolutionaire denken, in welke vorm of variant ook, een aantal sterk ideologisch geladen conceptuele componenten. Ik noem die van *eenheid* (de natuur vormt een groot harmonisch organisme), van *opgang* (in de loop van de evolutie wordt de wereld vanzelf steeds beter en mooier) en van *doelmatigheid* (er zit lijn in de evolutie; hij gaat ergens naartoe). Met deze als het ware in de evolutieleer ingebakken aannamen konden de strijders voor een betere wereld goed uit de voeten. Vanuit die optiek deed de evolutie zo ongeveer voor hen het werk, en was het alleen nog zaak om ‘met de evolutie mee te werken’, zoals het graag werd geformuleerd.

Lastiger zat het met een vierde aan het negentiende-eeuwse evolutiedenken inherente component, namelijk die van *hiërarchie*. De manier waarop de invloedrijke Duitse bioloog Ernst Haeckel de evolutie in beeld bracht laat goed zien hoe sterk evolutie en het categoriseren in ‘hoger’ en ‘lager’ met elkaar werden verweven. Zijn bekende stamboom uit 1874 vertoont een gestage en noodzakelijke opklimming van laag ontwikkeld naar hoog ontwikkeld leven. Helemaal onderaan (bij de wortels) bevinden zich de zogenaamde ‘Moneren’. Dat zijn eencellige levende wezentjes die de grens van de dode naar de levende stof nog maar nauwelijks hebben overschreden. Helemaal bovenaan staat de mens als de koning der schepping. Deze opklimming is op zich niet inherent aan Darwins principe van natuurlijke selectie. Bij Darwin selecteert de natuur in feite maar een beetje in het wilde weg, zonder dat er een noodzakelijke lijn in zit. Maar desondanks vinden we zelfs bij hem de gedachte aan een door de evolutie gedictieerd *happy end* voor de toekomst.³

Dit negentiende-eeuwse sterk hiërarchisch georiënteerde denken dat het idee van evolutie op een vanzelfsprekende wijze interpreteert als een goed georganiseerde bergtocht met de mens aan kop, staat logisch gezien haaks op het utopistische gelijkheidsideaal. Vanuit het hiërarchische concept is ongelijkheid namelijk een structureel principe dat in de schepping is ingebouwd. Die ongelijkheid demonstreert zich binnen de evolutionaire gang van eencellig diertje naar mens en evenzo binnen de verdere ontwikkeling van mensensoort op zich zelf.

Ditzelfde denken in hoog en laag zit eveneens diep verankerd in andere rond 1900 actuele concepten, die ook door de evolutieleer geacht werden onderbouwd te worden, zoals die van *geslacht* (*gender* zouden wij nu zeggen), van *ras*, van *stand* en van *geboren elite*. Het gaat hier om voorstellingen die stuk voor stuk bestaan bij de gratie van het idee van het *andere*, in plaats van het gelijke en die daarmee doorgaans het *ongelijk*waardige in het licht stellen in plaats

3 Zie Mary Kemperink, ‘Een happy end volgens Darwin. Utopisme en evolutieleer in de Nederlandse literatuur van het fin de siècle’, in: Haverkort, Marco and De Roder, Jan ed., *Darwin & Co. Over taal, evolutie en literatuur*. Speciaal nummer van *Armada* deel 29 (2003) nrs. 29 en 30 (dec. 2002/jan. 2003), 156-167.

ook van aanleg. Iemand is dan als het ware al als nieuw mens geboren. Hij (of zij) is zijn tijd vooruit. Evolutionair gezien is hij een vroeg specimen van het nieuwe mensengeslacht dat in de toekomst de wereld zal gaan bevolken.

Beide soorten nieuwe mensen treden regelmatig in gedichten en romans op: de toekomstige ideale mens en de vroege voorboden daarvan in het hier en nu. In de literaire uitbeelding zien we het gelijkheidsideaal op gespannen voet verkeren met oudere, diepgewortelde ongelijkheidsconcepten die de wereld verdelen in mannen en vrouwen, in blanke en gekleurde rassen, in hoge en lage standen, in Übermensen en kuddedieren.

Geslacht

In romans en gedichten die zich bezinnen op de nieuwe mens is de emancipatie van de vrouw niet zelden een expliciet beleden programmapunt. Man en vrouw staan naast elkaar; het zijn allebei gezonde, krachtige mensen, die niet bang zijn om de handen uit de mouwen te steken. Ze zijn elkaars kameraad en geestelijk tegen elkaar opgewassen. Felicia (uit Felix Ortts roman *Heidekind* uit 1904) wil medicijnen gaan studeren om net als haar vader arts te worden. In het boek wordt dat voorgesteld als een voor een vrouw redelijk en haalbaar streven. Veel vrouwelijke personages van de nieuwe soort bekleden een maatschappelijke functie waarmee ze in hun levensonderhoud voorzien. Ze zijn weefster, onderwijzeres, muziklerares, of zelfs circusartieste.⁴ En in Jan Rutgers toekomstroman *Anno 1999* nemen alle vrouwen categorisch deel aan het arbeidsproces.

Een ander aspect van het als het ware naar elkaar toebuigen van man en vrouw is te zien in de mate waarin ze in de literatuur elkaars traditionele *gender*-eigenschappen krijgen toebedeeld.⁵ De nieuwe vrouw is niet alleen vol tederheid en offeringszin – eigenschappen die overigens nog steeds gezien worden als typisch vrouwelijke deugden – zij is ook in het bezit van zogenaamd ‘mannelijke’ eigenschappen als daadkracht en denkkraft.⁶ Omgekeerd krijgt de nieuwe man nu ook traditioneel vrouwelijke eigenschappen toebedeeld. Hij is niet alleen sterk en ondernemend, maar hij heeft ook een alomvattende menselijkheid, een diep medegevoel met al wat lijdt en een sterk intuïtieve begaafdheid. Vaak bezit hij ook een wonderbaarlijke, helende kracht, een gave die tot dan toe bij voorkeur aan vrouwen werd toegeschreven.⁷ In Coupe-

4 Maria uit Gorters *Een klein heldendicht* is weefster; Marie en Elie uit Marie Daals *De familie van Westervoorde* zijn respectievelijk onderwijzeres en muziklerares; Marjon uit Van Eedens *De kleine Johannes* is circusartieste.

5 Felix Ortt, *Felicia. Het boek van roeping* ('s-Gravenhage 1905), 189.

6 Rudolf en Bergamo (uit Ortts *Felicia* deel 1 en 2) hebben aan Felicia een evenwaardige gesprekspartner, Marjon (uit Van Eedens *De kleine Johannes*) is niet alleen *streetwise* maar ook echt wijs en verstandig en Marie (uit Ortts *Naar het grote licht*) fungeert, net als Charis (uit Schoenmaekers' *Het evangelie der aarde*) en koningin Wilhelmina (uit Rensburgs *Koningschap*) als geestelijke leidsvrouw.

7 Zie: W. de Blécourt, *Het amazonenleger. Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930* (Amster-

rus' *De boeken der kleine zielen* merkt de moeder van Addy dat haar zoon een soort van fluïdum van genezing heeft:

Het is zo vreemd: je hebt een fluïde... die positieve menschen niet hebben kunnen... Je kalmeert... Als ik tegen je aanlig, word ik kalmer...⁸

Ook het personage Markus Vis uit Van Eedens *De kleine Johannes* is begiftigd met zo'n helend fluïdum. Daarin is hij de gelijke van nieuwe vrouwen als Marie uit Felix Ortt's *Naar het grote licht* en Felicia uit diens gelijknamige romanreeks.

Symbolisch voor de gelijkheid van man en vrouw is de kleding van de nieuwe mens. Volgens Van Eeden zullen de mensen in het toekomstige Utopia vrijwel androgyn gekleed gaan. Beide geslachten zullen zich dan ook versieren met bloemen. Hij beschrijft die nieuwe, in zijn ogen uiterst smaakvolle kledingstijl als volgt:

Hun gewaden waren bij allen gelijk, zeer eenvoudig. Eenzelfde stof, op linnen gelijkend, met de fraaie stemmige kleuren van sommige vogels, houtduif en edelvalk, en versierd met randen van fijn gewerkt helkleurig ornament. Ook droegen ze bijna allen bloemen.⁹

De nieuwe mens is niet alleen sterk, gezond, verstandig en gevoelig tot op het paranormale af, hij is ook mooi. In de lijn van het krachtige gezonde nieuwemenschconcept zou logisch gezien ook een krachtig schoonheidsideaal moeten liggen. Voor de nieuwe man klopt dat. Hij is inderdaad van een opvallend sportieve, gespierde schoonheid die in de buurt komt van het getrainde schoonheidsideaal van de klassieken. Dat ideaal geldt evenwel niet voor de vrouw. Nieuwe vrouwen mogen misschien van aanpakken weten en energiek de dag door ploeteren, hun gestalte blijft die van een porceleinen beeldje. Stuk voor stuk zijn ze blond en tener, met zielvolle blauwe of grijze ogen en zware blonde haren. Uiterlijk zijn het zusjes van het bekende fin de siècle-vrouwbeeld van de *femme fragile*.¹⁰ Ze dragen ook bij voorkeur de zuivere (Maria)-kleuren die we van dit fragile vrouwtype kennen: wit en blauw.¹¹ Rond 1900 laat vrouwelijke schoonheid zich blijkbaar niet vatten in wat steviger termen. In haar breekbaarheid blijft zij zo het complement van de krachtige man. Dit levert be-

dam, 1999); Douwe Draaisma, 'Genezing van gene zijde. Het spiritisme als medische tegenbeweging'. *Spiegel der Letteren* deel 42 (2000) nrs. 2-3, 112-129.

8 Couperus, Louis, *De boeken der kleine zielen*. Deel I en II (Amsterdam/Antwerpen 1991). (*Volledige Werken Louis Couperus* 19), 168.

9 Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*. Deel I, II en III (Amsterdam/Brussel 1979), 414.

10 Over het vrouwbeeld van de *femme fragile* in de Nederlandse literatuur van het fin de siècle zie: M.G. Kemperink, 'Een beeld van een vrouw. Het type van de "femme fragile" als bijdrage tot de beschrijving van het Nederlandse verhalend proza (1890-1910)'. *De Nieuwe Taalgids* deel 85 (1992), nr. 6 (nov.), 479-494; Harold van Dijk, 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930* (Groningen 2001), i.h.b. hoofdstuk 4.

11 Dat kan bijvoorbeeld zijn in de vorm van een tricot circuspakje (van Marjon uit *De kleine Johannes*), een verpleegstersuniform (van Felicia uit *Felicia. Het boek van roeping*); een statiekleed (van koningin Wilhelmina uit *Koningschap*); een priesterlijk gewaad (van de vijf wijzen uit *De kleine Johannes*).

schrijvingen op als de volgende waarin het personage Rudolf zijn blik laat gaan over zijn vrouwtje Felicia:

En wat was Licia een prettige verschijning met haar mooi tener figuurtje en haar vriendelijke gezichtje, haar zwaar donkerblond haar en grijze oogen.¹²

Om dan te vervolgen:

[...] en ook zoo'n verstandig vrouwtje – je kon over alles met haar spreken; ze wist altijd wat bijzonders te vertellen omdat ze zooveel en met oordeel las, en toch wist ze nog tijd vrij te houden om hem met zijn werk te helpen. Hij zou geen beter en intelligenter secretaris kunnen hebben.¹³

Ook uit het vervolg van Rudolfs gedachtengang hier zien we dat de vrouw nog steeds wordt afgebeeld als de ander. Ze mag dan intellectueel een woordje meespreken, ze staat wel een tredje lager dan de man: ze is zijn assistente, zijn helpster, zijn troosteres. Ze verricht ook vaak typisch vrouwenwerk: onderwijzen, verplegen, zorgen voor de huishouding en voor de kinderen. In nieuwe utopistische gemeenschappen zoals die door Ortt en Van Eeden worden geschetst zijn de taken *gender*-gewijs verdeeld. De mannen werken in de drukkerij en op het land; de vrouwen doen het huishouden en verrichten hoogstens wat administratief werk. Het zijn ook de mannen die het nieuwe utopistische ideaal uitdragen in de wereld. In zijn *Evangelie der aarde* (uit 1906) betoogt Schoenmaekers expliciet het principiële verschil tussen man en vrouw. Ze zijn elkaars tegendelen, zegt hij, en daardoor in staat om elkaar aan aan te vullen. De man is het scheppende, de vrouw het ontvangende. In Schoenmaekers' visie is nog steeds veel van het oude achttiende-eeuwse denken in zogenaamde 'geslachtskarakters' te herkennen waarbij de beide geslachten elk van stereotype, elkaar complementerende karaktereigenschappen werden voorzien.¹⁴

Als puntje bij paaltje komt geeft voor een vrouw, een wezen dat voor alles door de liefde wordt bepaald, niet zozeer het hoge ideaal de doorslag bij haar handelen, denken en voelen, maar de liefde. Zoals Felicia haar vrouwenrol in het volgende citaat formuleert, zo zien al haar literaire zusters het, ook wanneer ze net als zij verheven utopistische idealen koesteren:

Want de man geeft aan zijn vrouw liefde, toewijding, zorg en nog veel meer mischien; maar de vrouw geeft aan den man zichzelf; zij geeft alles, haar heele persoonlijkheid. Getrouwd met een vrouw die hij niet liefheeft, kan een man buiten zijn huwelijk nog gelukkig zijn; maar als 't huwelijksleven van een vrouw onge-

12 Felix Ortt, *Felicia. Het boek van roeping* (noot 5), 188.

13 Ibidem, 189.

14 M.H.J., Schoenmaekers, *Het evangelie der aarde* (Baarn 1917), i.h.b. 9-10. Over de geslachtskarakters, mede in relatie tot de literatuur zie: Karin Hausen, 'Die Polarisierung der "Geschlechtskaraktere". Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben', in: W. Conzer ed, *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas* (Stuttgart, 1976), 363-393; Toos Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam 1997); Erica van Boven, "'Het menscheijk karakter blijft zichzelf gelijk.'" Ina Boudier-Bakker over Jacoba van Beijeren'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* Vol. 112 (1999) no. 4, 574-597.

lukkig is, moet zij zelve ongelukkig wezen, moet het leven voor haar ondragelijk zijn.¹⁵

Een nieuwe vrouw is dan ook eerder geneigd om zichzelf in dienst te stellen van een man die dat hogere, utopistische ideaal nastreeft, dan van dat abstracte ideaal zelf. Vaak is het ook de beminde man die haar tot het gewenste inzicht brengt: Constance (uit *De boeken der kleine zielen*) wordt de weg gewezen door Brauws, Marjon (uit *De kleine Johannes*) door Markus en later door Johannes, Elsie (uit *De nachtbruid*) door Muralto, Felicia (uit *Felicia. Het boek van vervulling*) door Bergamo en Maria van Magdala (uit de gelijknamige roman van Maurits Wagenvoort) door niemand minder dan Jezus zelf. Héél soms gebeurt het dat vrouwen het voortouw nemen, zoals de mythische figuur Charis (uit M.H.J. Schoenmaekers', *Het evangelie der aarde*) en de koninklijke Wilhelmina (uit Rensburgs, *Koningschap*), maar doorgaans draagt zij dat nieuwe ideaal uit onder leiding van een man. Tussen de vijf grote toekomstige wereldleiders waarmee Van Eeden kleine Johannes kennismaakt zit slechts één enkele vrouw, als een subtiel bewijsje van hoe de evolutie ook het vrouwelijke geslacht vooruit heeft gestuwd.¹⁶

Op één punt staat de vrouw alleen hoger dan de man, en dat is op dat van de zedelijkheid. In het nieuwe utopistische kader wordt de vrouw nog steeds gezien als de hoedster van de moraal. In dat opzicht is zij dan ook bij uitstek geschikt om de nieuwe mens gestalte te geven. Zij heeft namelijk 'van nature' als iets van dit hoge morele ideaal in zich.¹⁷

Ras

De nieuwe mens is een man of wel een vrouw, een andere, geslachtsindifferent literaire uitbeelding valt moeilijk te realiseren zonder in heel vage, abstracte voorstellingen te blijven steken. Noodzakelijkerwijze is in de representatie dus steeds een van de twee genderconcepten in het geding. Anders ligt dat met het concept *ras*. Over het algemeen genomen speelt in de uitbeelding van de nieuwe mens het ras waartoe hij behoort geen expliciete rol. De nieuwe mens is vooral *mens*. Die visie past bij het centrale utopistische idee van broederschap. Wij zijn allen lid van één grote familie en in dat kader is er geen plaats voor wezenlijke onderlinge (raciale) verschillen. Wanneer de kleine Johannes de mensen van de toekomst in een visioen aanschouwt, valt het hem op hoe sterk ze allemaal ze op elkaar lijken en ook hoe hij weer op hen lijkt: 'alsof het één groot gezin was van zijn verwanten', denkt hij.¹⁸

15 Felix Ortt, *Heidekind. Een levensfragment* (Amsterdam 1921), 74.

16 Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 423.

17 Schoenmaekers betoogde deze visie op de vrouw, als de nieuwe mens *par excellence* in zijn boek *Het geloof van den Nieuwen Mensch* (Amsterdam 1914).

18 Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 414.

Desondanks zijn er in de uitbeelding van de nieuwe mens wel duidelijke sporen van het rond 1900 zo vanzelfsprekende rasdenken aan te treffen. Een voorbeeld daarvan vinden we in de roman *Felicia. Het boek van vervulling*. Op een gegeven moment dient zich in de kersvers opgerichte Communia-kolonie die Ortt in deze roman schetst, een nieuwe bewoner aan.¹⁹ Het is een Jood, genaamd Mozes Augurk. Wanneer een van de leden bezwaar maakt tegen ‘zoo’n vuile jood in je huis’ maant de kolonieleider Bergamo:

[...] dat hij een jood is doet heelemaal niets ter zake. Onze gemeenschap staat juist boven uiterlijke godsdienstverschillen. Wij beschouwen immers alle mensen als broeders, tot welke secte ze ook behoren!²⁰

Tekenend voor Bergamo’s verlangen elke rascontroversie van tafel te houden is zijn terugbrengen van Mozes’ ‘jood-zijn’ tot een godsdienstkwestie. De verdere gang van zaken in het boek wijst evenwel in een heel andere richting. Om te beginnen wordt deze Mozes door zijn schepper Ortt voorzien van een buitengewoon goor, als typisch joods gekarakteriseerd uiterlijk:

Slappe zwarte hoed, goor sporthemd met flodderig rood strikje, vettig groen-zwarte jas, een afzakkende broek en bloote voeten in touwschoenen. [...] Donker, Joodsch type, donkerbruine oogen, zwart kroezig haar en ongeschoren stoppelbaardje.²¹

Ook zijn brutale en materialistische gedrag laat veel te wensen over. En het joodse vriendinnetje dat hij op een gegeven moment meebrengt, is al geen haar beter. Het is dan ook aan de machinaties van deze Mozes Augurk te wijten dat de kolonie uiteindelijk te gronde gaat. Uiterlijk en innerlijk vormt in de roman het donkerharige joodse koppel de negatieve tegenhanger van het blonde ideale nieuwe mensenpaar: Bergamo en Felicia.

Ook bij Van Eeden zit, net als bij Ortt, in de uitbeelding van de nieuwe mens nog steeds de notie van ‘hogere’ en ‘lagere’ rassen. Zelfs in de verre toekomst blijven bij hem rasverschillen zichtbaar, al was het alleen maar in de wijze waarop de verschillende rassen zich kleden: hoe blanker en hoe blonder – dat wil zeggen: hoe hoger doorgeëvolueerd – des te gedistingeerder de smaak:

Er waren ook gele en bruine rassen, zelfs zeer donkergekleurde, met fonkelende ogen, trotse gang en forse lichamen, en die droegen helkleurigen, rode en groene, met goud versierde zijden gewaden, maar al wat blank en blond was, was sober gekleed, in fijne, stemmige kleur.²²

De chauvinistisch gekleurde vooropplaatsing van het Germaanse ras gaat bij Van Eeden zover dat hij in een verre utopische toekomst een voortrekkersrol

19 Deze Communia-kolonie is door Ortt geboetseerd naar de christen-anarchistische kolonie van Van Rees waarvan hijzelf lid was geweest.

20 Ortt, *Felicia. Het boek van vervulling*, ('s-Gravenhage 1905), 66.

21 Ibidem, 55.

22 Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 422.

ziet weggelegd voor Nederland. Daar zal het nieuwe Utopia het snelste werkelijkheid geworden zijn, terwijl Amerika en Afrika dan nog een beetje achteraan hinken.²³

Voor de schrijver Jan Rensburg, zelf joods, ligt de situatie iets anders. Volgens hem is het Nederlandse volk het uitverkoren volk, maar dat is naar zijn stellige overtuiging het joodse volk evenzeer. In zijn roman *Koningschap* geeft hij een wat wonderlijke vermenging van nationaal utopisme en zionistische eschatologie. Dit leidt bij hem tot het idee van koningin Wilhelmina als de leidsvrouw van het toekomstige Utopia, maar tegelijk ook tot het vooruitzicht van een koningsmens die eens, maar wel binnen niet al te lange tijd, uit het Hebreeuwse volk zal worden geboren.²⁴ Ook voor Rensburg legt, ondanks het ideaal van *fraternité* en *egalité*, het ras gewicht in de schaal en is de ene nieuwe mens daarom niet gelijkwaardig aan de andere.

Stand

Raciale verschillen blijven er dus, niet alleen in het nu maar ook in het Utopia dat er zal gaan komen. Hoe zit het met het sociale onderscheid? In eerste instantie is hier gelijkheid weer het leidende principe. Symbolisch wordt ook dit principe weer uitgedragen door de kleding. Graag nemen de nieuwe mensen de kleding aan van het volk; – ten minste in de verhalen die spelen in de eigen tijd, in de toekomst zal er voor voor iedereen een heel andere uniforme kledingstijl komen. De nieuwe eind-negentiende en begin-twintigste-eeuwse man gaat gekleed in een manchester pak met een open hemd en de nieuwe vrouw draagt een omslagdoek in plaats van een dames-manteltje. Die kleding is niet alleen gemakkelijk, praktisch en gezond, ze is ook een teken van solidariteit met de lagere standen en een blijk van waardering voor eerlijke handenarbeid. Zo roept in Van Eedens toneelstuk *De idealisten* de utopistische dominee Idse uit:

O! 'k stond ook liever als die werker daar,
in sober werkmanspak, fraaier, voorwaar!
vuil als het is, door eerlijk karwei,
dan in deze ellendige kellner-livrei,
dit lamentabel doodbiddersgewaad,
naargeestig zwart, kenmerkend voor den staat
van onze doodschen, slaafschen tijd.²⁵

In deze democratische kledingkeuze schuilt tegelijk ook een element van anti-burgerlijke gezindheid. Ze staat voor het verlangen om te leven naar eigen regels en normen in plaats naar die van een kleinzielige en onrechtvaardige maatschappij.

23 Ibidem, 419.

24 J.K. Rensburg, *Koningschap* (Rotterdam 1903), 157, 266, 319.

25 Frederik van Eeden, *De idealisten of Het beloofde land. Tooneelspel in vier tafreelen* (Amsterdam 1909), 31-32.

Bij deze in de kleding uitgedragen solidariteit past een intiem verkeer met de lagere standen. Standsverschillen lijken niet meer te tellen. Waar het nu in de nieuwe wereld om gaat is de innerlijke adel. Zo kan de welgestelde Barthold Meryan de eenvoudige Anna tot vrouw nemen, de ontwikkelde Felicia een gewezen prostituee als vriendin hebben en de adellijke Muralto zijn levenslot verbinden aan het arme hoteldienstertje Elsie.

Tegelijk blijkt het voor de meeste schrijvers moeilijk, bijna onmogelijk, om het idee van aangeboren standsverschillen los te laten. Stand wordt nog steeds voorgesteld als iets dat een mens in het bloed zit. Ook al dragen freules en jonkheren uit solidariteit en verlangen naar soberheid de kleding van het volk, hun aanzienlijke afkomst blijft zichtbaar; alle utopistische broedermin ten spijt.

Felicia (uit Ortt's *Heidekind*) kijkt dwars door het manchesterpak van haar aanstaande verloofde heen en ziet meteen dat hij 'van goede familie is'.²⁶ En Muralto (uit Van Eedens *De nachtbruid*) is bijzonder verheugd, opgelucht bijna, wanneer hij verneemt dat zijn beminde Elsie niet de echte maar de aangenomen dochter van een hotelhouder is. Want, denkt hij: 'Bij een vondeling konden edele voorouders van alle naties worden verondersteld.'²⁷ Gelukkig voor hem heeft ze ook 'aristocratische handen'.²⁸

Omgekeerd wordt het eenvoudige cirkusmeisje Marjon door Van Eeden heel veelzeggend vergeleken met een wezen dat nóg een trede lager op de trap van de evolutie staat dan zijzelf, namelijk met een aapje:

Marjon zag hem weer aan, nu zacht en goedig, en gaf hem een hand, met hetzelfde snelle gebaar van vertrouwen, als van een aapje dat zijn meester herkent.²⁹

Net als het aapje Keesje in haar zijn meesteres ziet, zo herkent zij, zegt Van Eeden, haar meester in de kleine Johannes. En daarmee brengt hij een hiërarchie aan die stand en evolutionaire ontwikkeling aan elkaar verbindt. Op dezelfde manier kan hij arbeiders zonder enige ironie betitelen als 'halve wilden'³⁰ en kan zijn collega Felix Ortt de hondentrouw schetsen van een gewezen prostitué aan de weldoenster die haar uit het leven heeft gehaald. Door de verbeelding van de nieuwe mensheid als één grote familie waart zichtbaar het rond 1900 nog zo levende concept van aangeboren en daarmee onuitwisbare standsverschillen.

De geboren elite

Regelmatig is er in de uitbeelding van de nieuwe mens sprake van gangmakers, zowel in het nu van de eigen tijd als in het verre Utopia van de toekomst. Steeds

²⁶ Ortt, *Heidekind* (noot 15), 35.

²⁷ Frederik van Eeden, *De nachtbruid*. (Katwijk aan Zee 1979), 165.

²⁸ *Ibidem*, 162.

²⁹ Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 125.

³⁰ *Ibidem*, 393.

zullen er mensen zijn die de weg wijzen, die verder vooruit zien. Het zijn natuurlijke leiders. Ze zijn bij hun geboorte begiftigd met bijzondere gaven en hun positie boven de menigte danken zij uitsluitend en alleen aan hun exceptionele talenten. Bij Van Eeden heten zij de ‘koningen’ en bij Rensburg ‘Koningsmensen’. Door hun bijzondere begaafdheid en hun evolutionaire speerpuntpositie doen ze sterk denken aan Nietzsches *Übermensch*. In vrijwel elke roman die gestalte geeft aan utopistisch gedachtengoed zitten dit soort figuren met een wijsgerige aanleg en een grote overtuigingskracht. Soms zijn ze ook artistiek of paranormaal begaafd. Vrijwel altijd zijn het mannen.

In *De kleine Johannes* schetst Van Eeden een toekomst waarin de wereld door een klein groepje van deze elite-mensen geregeerd zal worden.³¹ Windekind legt die situatie aan Johannes uit:

Dit zijn de edelsten, de wijsten, de sterksten, de schoonsten, de waardigsten onder de mensen. Het zijn zij, die alle menselijke vermogens in volkomenste harmonie verenigen. Zij zijn dichters, meesters van het woord, wijzen, die de zeden zuiveren en verheffen, regelaars van de arbeid, gewijzers in bedrijf, in smaak, in wetenschap.³²

In zijn roman *De nachtbruid* heeft Van Eeden zelfs een heel exposé ingelast waarin hij stelt dat de mensheid bestaat uit twee hoofdsorten: de zogenaamde ‘kuddemensen’ en de zogenaamde ‘losbrekers’. In deze laatste categorie zijn de leiders te vinden. Die zijn hun tijd vooruit en sturen de mensheid in een nieuwe – betere – richting.³³ Deze mensen zijn in de biologische vergelijking die Van Eeden hierbij te pas brengt de ‘kiemcellen’, dat wil zeggen bijzondere cellen waaruit een geheel nieuw organisme ontstaat. Van Eeden trekt hier, zoals voor hem al veel vaker biologen dat hadden gedaan, de lijn door van de fylogeneze (de evolutie van dier tot mens) naar de ontogenese (de individuele ontwikkeling van een levend wezen op zich van eicel naar de volwassenheid). De menselijke zogenaamde kiemcellen, de losbrekers, rukken zich volgens Van Eeden met een sprong los uit de oude orde en creëren zo op organische wijze een nieuwe. Een dergelijke hoopgevende en voor hem persoonlijk ook bijzonder aantrekkelijke gang van zaken werd in zijn ogen gestaafd door de mutatietheorie die Hugo de Vries in de jaren 1901-1903 ontwikkelde. Volgens die theorie zou de evolutie niet geleidelijk gaan, zoals Darwin had gesteld, maar sprongsgewijs. Het was een visie waar Van Eeden zich graag in kon vinden omdat die naar zijn mening plaats bood niet alleen aan de door hem zo zeer gewenste richtinggevende kracht in de evolutiegang, maar ook aan een gepriviligeerde plek voor geniale geleerden en kunstenaars als hijzelf.³⁴

Het ideaal van een universele broederschap liet blijkbaar alle ruimte voor het

31 Zelf werd Van Eeden in 1914 lid van een internationale groep van genieën die de wereld zou gaan redden, de zogenaamde ‘Forte Kreis’. Zie: Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1900* (Amsterdam 1996), 333-357.

32 Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 423.

33 Van Eeden, *De nachtbruid* (noot 27), 198-201, 210.

34 Frederik van Eeden, ‘Kooningschap en dichterschap’. Frederik van Eeden, *Studies*. Zesde reeks (Amsterdam 1918), 8-43, i.h.b. 16-17.

idee van een geboren elite, voor de koploper, die spontaan via een gunstige erfelijke predispositie ontstaat. Het is een concept waarin ook het (eigen) kunstenaarschap onderdak vond en daarmee kon worden ingezet ten bate van de mensheid.³⁵

Epiloog

In de literaire uitbeelding van de nieuwe mens blijkt het ideaal van gelijkheid en gelijkwaardigheid te botsen met in deze uitbeelding tegelijk spelende op ongelijkheid en ongelijkwaardigheid gebaseerde concepten van *geslacht*, *ras*, *stand* en *geboren elite*. Men kan zich afvragen wat dit nu eigenlijk betekent. Wordt deze strijdigheid in het verleden ook als zodanig ervaren of is die nu alleen achteraf in onze ogen zichtbaar? Ik denk het laatste. Voor de schrijvers die hier aan het woord gekomen zijn was gelijkheid en gelijkwaardigheid een nastrevenswaardig en realiseerbaar ideaal. Bij de uitbeelding van dat ideaal maakten ze gebruik van meestal oudere, door hen als vanzelfsprekend ervaren voorstellingen die tot stand gekomen waren op basis van hiërarchische ordeningsprincipes. Die voorstellingen waren voor hen even onweerlegbaar ‘waar’ als het utopistische ideaal zelf. De ons achteraf zo in het oog vallende discrepantie tussen dit ideaal en de in de uitbeelding daarvan verwerkte concepten, werd door hen daarom niet als zodanig gevoeld en kon dat ook niet worden.

Een andere vraag is wat we als historieschrijver met dit soort strijdigheden aan moeten. Kunnen we daar überhaupt iets mee, behalve ze constateren en daarmee demonstreren hoezeer onze ideologieën nu verschillen van die uit het verleden? Op deze naar mijn idee interessante maar wel gecompliceerde kwestie heb ik geen pasklaar antwoord, wel een suggestie. Net als andere cultuuruitingen geeft de literatuur gestalte aan concepten en waardebepalingen die in een bepaalde cultuur als zo vanzelfsprekend gelden dat ze niet als *visies* maar als voor de hand liggende *waarheden* worden gezien. Dat gold voor het verleden en dat geldt voor het heden. Voor de eindnegentiende-eeuw waren vrouwen liefhebbend; stonden gekleurde rassen dicht bij de natuur; verkeerden ook de lage standen nog in een priller stadium van evolutie en bestonden er mensen (kunstenaars onder andere) die bij de geboorte begiftigd waren met bijzondere gaven die hen uit deden steken boven alle andere mensen. Die dingen waren zo waar dat ze hun geldigheid niet verloren in combinatie met andere – nieuwe – concepten die daar logisch gezien niet erg mee spoorden. Voor de geschiedschrijver zijn zulke achteraf te constateren strijdigheden die zich in de tijd zelf soepel tegen elkaar aanvlijden, op te vatten als signalen. Ze laten zien dat we hier te maken hebben met basale ideologieën. Ze geven aan dat er hier visies in het geding zijn die zo diep in een cultuur verankerd liggen dat ze niet (meer) ter

35 Mary Kemperink, ‘De tijd die wij beleven is schoon’. Utopisme en Schoonheid rond 1900. *Neerlandica Extra Muros* 43 (2005), no 2, pp. 1-19.

discussie staan; ze zijn als het ware gefossiliseerd. Zo kan het dat rond 1900 in het toekomstige Utopia het gekleurde ras nog steeds staat onder het blanke, de vrouw onder de man, de arbeider onder de ontwikkelde burger en de kudde mens onder de geniale leider. Een andere situatie was eenvoudig niet denkbaar, even ondenkbaar als de palmbomen van Van Eedens utopische eiland zonder hun groene, wuivende bladeren.³⁶

M.G. Kemperink, Quintuslaan 8, 9722 RV Groningen

Bronnen

- Couperus, Louis, *De boeken der kleine zielen*. Deel I en II (Amsterdam/Antwerpen, 1991). (*Volledige Werken Louis Couperus* 19) [eerste druk 1901-1903]
- Eeden, Frederik van, *De kleine Johannes*. Drie delen (Amsterdam/Brussel 1979) [eerste druk per deel respectievelijk 1887, 1905, 1906]
- Eeden, Frederik van, *De idealisten of Het beloofde land. Tooneelspel in vier tafreelen* (Amsterdam 1909).
- Eeden, Frederik van, *De nachtbruid*. (Katwijk aan Zee 1979) [eerste druk 1909]
- Eeden, Frederik van, 'Kooningschap en dichterschap'. Frederik van Eeden, *Studies*. Zesde reeks (Amsterdam 1918), 8-43.
- Daal, Marie [Van der Hucht-Kerkhoven], *De familie van Westvoorne*. Twee delen ('s-Gravenhage 1891).
- Goekoop-De Jong van Beek and Donk, Cecile, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1984) [eerste druk 1897]
- Gorter, Herman, *Een klein heldendicht* (Amsterdam 1977) [eerste druk 1906]
- Huygens, Cornélie, *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897).
- Ortt, Felix, *Naar het grote licht* (Amsterdam 1899).
- Ortt Felix, *Heidekind. Een levensfragment* (Amsterdam 1921) [eerste druk 1904]
- Ortt, Felix, *Felicia. Het boek van roeping* ('s-Gravenhage 1905).
- Ortt, Felix, *Felicia. Het boek van vervulling* ('s-Gravenhage 1905).
- Rensburg, J.K., *Koningschap* (Rotterdam 1903).
- Roland Holst-van der Schalk, Henriette, *De nieuwste geboort* (Rotterdam 1903).
- Rutgers, J., *Anno: 1999* (Amsterdam [1894]).
- Schoenmaekers, M.H.J., *Het evangelie der aarde* (Baarn 1917) [in 1906 gepubliceerd in *De Beweging*]
- Schoenmaekers, M.H.J., *Het Geloof van den Nieuwen Mensch* (Amsterdam 1914). [eerste druk 1908]
- Maurits Wagenvoort, *Maria van Magdala* (Haarlem 1897).

³⁶ Van Eeden, *De kleine Johannes* (noot 9), 420.